

शास्त्री
द्वितीय-स्वप्नः

सहित्यम्

मैथिलम्
पूर्वमेदः

DOMS

Date

Page No.

③ तत्त्व स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहृतो -
रन्तर्वाप्पविचरमनुकरो राजराजस्य दद्यो ।

मैथिलोके भवति शुभिनोऽप्यन्यथावृत्तिः चेतः

कण्ठाश्लेषप्रणिन जने किं पुनर्दुरस्थै ॥

प्रसंग → पद्मिन्द महाकवि कालिदास प्रणीतस्य मैथिलतारामस्वप्नः -
कामस्य पूर्वमेदभागादुपूर्वतमस्ति । अत्र कविः प्रियाविद्योग-
सतप्रस्य यक्षस्य वर्णतो मैथिलोकनात्तरं स्वप्रियाजीवनं विषये
चिन्तनं वर्णयति । मैथिलसंक्षरणं सर्वेषां जनानां कृते युखरिथतावापि
चिन्ताविकाराभ भवति, का कथा विग्रहिनः इत्यभिघाट्य कीवः
यक्षचिन्तां समर्थयति ।

ॐराम्या । - राजराजस्य = चनाप्रिपस्य कुबेरस्येत्यर्थः; अनुचरः = अनु =
पश्यत् चरत्यनुचरः = सेवकः, अन्तर्वाप्पः = निरज्ञनेत्राम्बुः;
कौतुकाधानहृतोः = उमिलाषोल्पत्रिनिमित्तस्य, तस्य = मैथ-
र-य, पुरः = समक्षे, कथमपि = केनापि, स्थित्वा = आभनः
स्थितिः विघाप, चिरम् = बहुकालैः यावत्, दद्योः = स्वप्रियां
दद्यात्वान् । मैथिलोके = मैथिलोके सति, शुभिनोऽपि = प्रिया-
सहितस्यापि, चेतः = मनः, हृष्येत्, अन्यथावृत्तिः = अन्यप्रकारम्, भवति =
वर्तते, कण्ठाश्लेषप्रणिन = उल्लिङ्गनाभिलाविहिन, जने = लोक-
दूरसंस्थै = विप्रकृप्ते सति, किम् पुनः = किम् कथनीयम् ।
विरुद्धिं जनानां कृते मैथिलशनमभीष्टु जनर-मरण-
य लोकते द्विति भावः । अत्राऽधान्तराम्यासालक्ष्मीरः,
उत्तरार्थं च केमुति कन्यायैत अर्थपतिरलङ्घारः ।
मन्दाक्रान्तावृतम् ।

Renu Devi

21/05/20

राम्या लगानी चौमूल महाविंशति शुभवसेना, पूर्णिमा

चाठियम् - हृतीय-पत्रम्-उपशास्त्रीः पत्रम्-रवेष्ट

किराता जुनीय महाकृष्णम्
प्रथम-मंड़ा

DOMS

Page No.

Date

निरत्यं सामन दानवांजते न मूरि दानं विरह्य सोऽक्षयम् ।
प्रवर्तते तस्य विशेषशालीलनी गुणानुरोधेन विनान सोऽक्षया ॥
प्रस्तुत श्लोकः महाकवि भारती रचित किरातजुनीय महाका-
क्षय प्रथम सर्गात् उद्घृतोऽस्ति ।
आर्थिमन् श्लोके प्रयोगोपायफौशालं दशायन्ना-
दी सामदाने दशायति ।

उद्यारण्या - स दुर्योधनः यं केमध्यमायिको भूत्वा सान्त्वयति तस्मै किमध्य-
द्वैवन, अपितु किंचद्द्वैव तस्य सान्त्वनं प्रवर्तते । एवं स
प्रचुरं ददाति किन्तु सत्पारं विनान, अथात् मर-मै-कर-मै-
ज्ञायि ददाति सत्पूर्यैव । तथा गुणानुरागं विनावीशिष्य-
शुक्ता सोऽक्षया तस्य न प्रवर्तते, अथात् गुणिन एव
विशिष्यं सत्पारोति इति भावः ।

Renu Devi,
21/05/20

राधा उमाकान्ते संस्कृत

महाविद्यालय, सुखरोना
पुण्यां ।

साहित्यम् - शारसी = पथम् रवण

उभीभजान् शाकुन्तलम्
पञ्चमोऽङ्कः

DOMS Page No.

Date / /

१ भानुः सकृदृक्ततुरङ्गं एव रात्रिनिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शोषः सद्वाहित भूमभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म खकः ॥

प्रसंश्लेष्य → प्रस्तुतोऽयं श्लोकः कीविकुल्यकल्पवरः कविता
कामनी वादिवल्लासी महाकावि कालिदासी आभजान
शाकुन्तलम् नाट्य काव्यस्य पञ्चमोऽङ्कात् उद्घृतवाङ्मा
अस्मिन् श्लोके प्रजापालनमाभ्यन्ति

वर्मभनुतिष्ठतां नुपतीनां ज्ञानमपि विष्णामस्यावकाशा न
जापते इति वास्तविकी स्थितिम् उद्घरणद्वारा समर्थयति
क्षम्युक्तीः — अथात् - लोकरक्षाय मगवान् मारकरः
युग्मादावेकवारमेव रवरथे निमुक्ततुरङ्गमोऽयं यावत् भ्रमके
न तदश्वाः कदापि रथाद् वियुज्यन्ते, न कदापि विष्णाम्य-
तीति भावः । विश्वप्राणव्यारको वायुः भौरात् प्रवहत्येव,
न कदापि विष्णाम्यति, एवं वौषनाशोऽपि सवदेव शिरो
द्वृष्ट्यारप्रीमण्डलः तिष्ठिति न कदापि स्वाधकारात् क्षणमपि
विरसति । प्रजोषाजित्यनादितः षष्ठमागाद्यकारिणी राज्ञोऽपि
प्रजापत्नोऽपि विष्णामः आवश्यक कर्तव्यो विद्यते । राजा हि प्रजाम्य-
रत्तु पाजित्यनादेः षष्ठं भागं कररुपेण गृह्णता ति ।
एवं चराज्ञप्रजापालनात्मकं रवीयं कर्तव्यमुनात्पृष्ठतां क्षणमात्
मपि विष्णामस्यावसरोऽपि न भवतीति युक्तमेव । महाराजो
द्वृष्ट्यन्तः व्यमासनादुल्थताय विष्णाम् करोति । अतः तद्भै द्वयनीमेव
महर्षिकवशिष्यस्यागमनं नूनं निवेदयितुमुत्सै इत्यथः ।
अत्रमालापति वस्तुपमा - अप्रस्तुतप्रशासा - श्रुत्यनुप्राप्तपरिसंक-
यालङ्कारा इन्द्रवज्राद्यश्च ।

Renu Devi

21/05/20

राधाकृष्णन स्टॉ नदीविं सुरक्षा नगर, पुरी ।

राष्ट्रियम् दृश्य-पत्रम्-उपचारक्षी
विरातजुनीयम्-प्रथम-संग्रह कुर्तीप-पत्रम्

DOMS

Page No.

Date

①

विद्यसम्पन्नियोगाद्यीप्तिसंहरजिज्ञा-

शिथिलवसुमगाद्ये मनमान्वप्योद्यो ।

रिपुतिमिरमुदस्योदीभानं दिनाद्यो

दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वा समर्थेतु मृयः ॥

प्रसङ्गः → प्रस्तुतश्लोकः महाकावि भारतीवर्णयतः विरातजुनीयम्
महाकाव्यरथपथम् सर्वात् उद्धृतोऽवित्त ।

अस्मिन् श्लोके कावि काव्यवर्णनीयान्वयान् पूर्वकं
स्वार्थपरिसमाप्तिं व्यथमीति —

व्यथान्वय → तयोर्नियोगात् निघमाद्यते अगाव्ये दुर्तरे आपत्यो
विपल्लाग्नेर संहारेण जिल्ला अपसन्तम् उदरथा नरस्य
उद्धीयमानं उद्यान्तम् ।

प्रमाणः → विद्यसम्पन्नियोगात् = भारत और सम्पद के केर से
अगाव्ये = दुर्तरा आपत्येरोधी आपत्यिरूप समुद्रमें ।

मन्त्रम् = इब्ब हुए । दीप्तिसंहरजिज्ञा = वराप के नष्ट हो जाने से
अपसन्न । शिथिलवसुं = व्यनहीन । रिपुतिमिरम् शास्त्रान्वय

अन्यकारको । कदरथ्य = हटाकर, उद्धीयमानं = अभ्यु-
द्यपकी प्राप्त होते हुए । व्यो = तुम (मुद्यिष्ठर) का दिनाद्यो =

दिन के आदि मैं (पातः काल) [विद्यसम्पन्नियोगात् = ईश्वर
के बनाए हुए सम्पद के नियम के अनुसार (राशि मैं) अगाव्ये

क्लापत्पर्योद्यो मन्त्रम् = समुद्ररूप आपत्ति में फँसे हुए ।
दीप्तिसंहरजिज्ञा = पकाश के नष्ट हो जाने से रुष्ट । शिथिल-
वसुं = शिथिल हो गई हैं किंवद्दि जिसकी हैसे । रिपुतिमिरम्

अन्यकाररूप शास्त्र को, उदरथा = हटाकर, उद्धीयमानं =
उदय होते हुए] दिनकृतम् इव = सूर्य की (शीमा की) तरह]

लक्ष्मीः = राजलक्ष्मी । भूषणपूरभी समर्थेतु = प्राप्त होवे ।

राधा क्लामाकृत सं॒ महावि०

सुखसेना, कृष्णा ।

Renu Devi

21/05/20